

PERS - URARTU İLİŞKİLERİ

PROF. DR. ALPASLAN CEYLAN*

İran, Kuzey yarımkürede yer almaktadır. Ortalama 1500 m. yükseltisi ile dünyanın en yüksek ülkelerinden birisidir. Ülkenin yüzölçümü 1.648.000 km²'dir. Komşuları batısında Türkiye ve Irak, kuzeyde Azerbaycan, Ermenistan ve Türkmenistan, doğuda Afganistan ve Pakistan'dır. Ülkenin güneyini ise Basra Körfezi ve Umman Körfezi oluşturmaktadır. İran coğrafyasının en yüksek noktası olan Elburz Dağlarının yükseltisi Demavend tepesidir (5671m). En alçak noktası ise Hazar Denizi (-28 m.)'dir. Ülkenin batısında bulunan Zagros Dağları kuzey-güney doğrultuludur. Elburz Dağları ise İran'ın kuzeyinde yer alan Hazar Denizinden başlayarak güneye doğru ilerleyip, Basra ve Umman Körfezlerinin doğusunu kaplamaktadır. Her iki dağ, ülkenin doğu ve batısında bir duvar gibi yükselmektedir. İran Platosu doğuda Tibet batıda ise Anadolu Platosu ile komşudur (Atalay 2011: 30 vd).

İran'ın sahillerini Hazar Denizi kıyıları ile Basra ve Umman körfezi kıyıları oluşturmaktadır. Ülkenin akarsu ve gölleri ise Karun Irmağı, Sefid Irmağı, Zayende Irmağı, Urmiye Gölü ve Namak Gölü'dür (Özey, 2012: 142 vd.). Ülkenin ikliminin

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

büyük bir bölümü kurak ve yarı kuraktır. Hazar Denizi kıyılarında subtropikal iklim egemendir. İran'da hava, su ve toprak çeşitliliğinden dolayı tarım ürünlerinde zenginlik söz konusudur. Arpa ve buğdayın yanı sıra pamuk, çay, pirinç, hurma, turuncgiller, tütün yetiştirilmektedir (Bedii 1983: 33 vd; Bedii 1991: 84). Ülkenin otlak ve meralarının zenginliği hayvancılığın yaygın bir şekilde yapılmasını sağlamıştır. Büyükbaş hayvancılığın yanı sıra küçükbaş hayvancılık olarak koyun ve keçi beslenmektedir. Koyun besiciliğinin aynı zamanda dünyaca ünlü İran halılarının dokunmasında da önemli yeri bulunmaktadır. Hazar Denizi bölgesi ise balıkçılık ve ipekböcekçiliği ekonomik uğraşları ile öne çıkmaktadır (Atalay 2011: 30 vd.). İran dünyadaki toplam petrol rezervinin % 10'una ve doğalgaz rezervinin % 17'sine sahiptir. Ayrıca bakır, demir, krom, potasyum, çinko maden yatakları bulunmaktadır (Özey 2012: 142).

Urartuların, İran coğrafyasındaki yayılım alanı kuzeybatıdır. Bu bölgenin önemli su kaynaklarını Urmiye Gölü ve Hazar Denizi oluşturmaktadır. Urmiye Gölü 12 milyar m³ su hacmine sahip olmasına rağmen günümüzdeki yanlış uygulanan tarım politikaları ve kuraklıklar nedeni ile önemli derecede su kaybına uğramıştır (N. Ceylan, 2015a, 21 vd.). Tarihin erken dönemlerinden itibaren yerleşim gören Urmiye Gölü çevresi, askeri ve kültürel açıdan kıymetli bir coğrafyadır. Ayrıca komşu ülkelerle ulaşım kolaylığı sağladığından stratejik yönden de önemli bir bölgedir. Urmiye havzasında pek çok yerleşim bulunmaktadır. Bölgenin en tanınmış şehri Tebriz'in yanı sıra kendi adı ile tanımlanan Urmiye şehri yerleşim açısından değerlidir. Urmiye Gölü, Asur, Urartu, Med ve Akamenid yazılı kaynaklarında yer almıştır. Bölgenin eskiçağ yerleşimleri arasında Temteme mağarası, Hacı Firuz Tepe, Dinha Tepe, Dalma Tepe, Yanık Tepe sayılabilir (Reisnia, 1989: 22 vd.; Mollazade, 1995: 10 vd.).

Bölgenin önemli yerleşmelerinden Hasanlu'da¹ yapılan kazılarda buğday, arpa, arpa, darı, üzüm ve incir kalıntıları ele geçirilmiştir (Pecorella-Salvini, 1984b: 18; Dyson, 1959: 4 vd.; Salvini, 1984: 55 vd.).

Tektonik bir göl olan Hazar Denizi tuzlu bir su gölüdür. Hazar Denizine kıyısı olan ülkelerden biriside İran'dır.² Hazar Denizinin güneyini İran coğrafyası oluşturmaktadır. Geniş düzlüklerin oluşturduğu Hazar havzası tarım ve hayvancılık açısından zengin bir bölgedir. Çay, pirinç, meyve ve sebze üretimi yapılmaktadır (Bedii, 1983: 54 vd.; N. Ceylan, 2015a: 23 vd.). Günümüzdeki mevcut bilgilere dayanarak, Urartu Devletinin Hazar Denizi kıyılarına ulaşamadığını, ancak Doğu Azerbaycan'da Ahar ve Erdebil bölgesine kadar egemenliğini taşıdığını bilmekteyiz. Bu durum da Hazar Denizi havzasında Urartuların varlığına işaret etmektedir.

İran'da yapılan araştırmalar sonucu insanlığın Paleolitik Çağ'dan³ itibaren bu bölgede yaşadığını göstermektedir (Azarnoush-Helwing, 2012: 192 vd.). İran coğrafyasında Neolitik Çağ⁴ ve Kalkolitik Çağ⁵ ile ilgili bilimsel çalışmalar

yürütülmüştür (Nissen, 2004: 24; Hacızade, 1995: 26 vd.; Biscione, 2009: 127 vd.). İran'da maden yataklarının zengin oluşu bölgenin Tunç Çağ'ında⁴ atılımlar gerçekleştirmesine neden olmuştur. Kalkolitik Çağ'da, Kuzeybatı İran'ın özellikle Urmiye ve çevresinin Doğu Anadolu, Aras Nehri ve Kür Nehri bölgesi ile ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir. Tunç Çağı boyunca İran hammadde teminatçısı durumuna gelmiştir (Helwing, 2003: 80; N. Ceylan, 2015a: 43 vd.).

Kentler üretilen malların değiş- tokuş yapıldığı yerler olmuş ve kısa sürede zenginleşmiştir. Kuzeybatı İran'daki en önemli Tunç yerleşmesi Yanık Tepe'dir. Höyükten elde edilen çanak çömlek ilk Tunç Çağına aittir. Yanık Tepe'nin mimari yapısı da tipik ilk Tunç Çağına aittir. Yanık Tepenin mimarisi tipik ilk Tunç Çağı mimarisidir ki; Doğu Anadolu Bölgesi ile benzerlikler taşımaktadır (Pehlivan, 1984: 35). Kuzeybatı İran'da Gutiler, Lullubiler ve Mannaların hâkimiyet kurmuş oldukları bilinmektedir (Günbattı 2007: 29; Kınal, 1983: 79 vd.; Memiş 2007: 62 vd.; N. Ceylan 2015a: 63).

İran'da Urartu araştırmalarına ilk olarak Schultz (1799- 1829) başlamıştır. Alman bilim adamının Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından İran'a görevlendirilmesi ile başlanmıştır. Kısa ömründe 42 Urartu yazıtını kopyalamayı başaran Schultz, İran- Irak sınırında bulunan Kelişin Yazıtını ilk gören bilim adamıdır. Bu yazıtın Van bölgesinde bulunan Van Yazıtları ile aynı olduğunu ifade etmiştir (Schultz, 1840: 257 vd.). İran sınır Alışar bölgesinde ele geçen Urartuca yazıtlar İran coğrafyasında Urartu'nun varlığının olacağını ortaya koymuştur. 1905 yılında Urmiye Gölünün kuzeybatısında Kuşçu köyünde Urartu eserlerinin ortaya çıkması İran'daki Urartu varlığını kesinleştirmiştir. İran'da 1960'lı yıllarda bilimsel çalışmaları Alman arkeoloji enstitüsü başlatmıştır. Kleiss başkanlığındaki ekip tarafından pek çok Urartu kalesi, yerleşmesi, kaya mezarı tespit edilmiştir (Kleiss 1968: 1 vdd.; Geniş bilgi için bk. N. Ceylan 2015a: 78, dpn. 276). 1968 yılından itibaren çok değerli bilim adamları günümüze kadar Urartu çalışmalarını yürütmüşlerdir. Bu bilim adamlarından bazılarını saymak gerekirse Burney, Kroll, Dyson, Zimansky, Reade, Fuschs, Salvini, Muscarella, Pigott, Seidl, Young, Nobari, Perfereç ve Hacızade⁵ bu konuya örnek olarak gösterilebilir. Kıymetli bilim insanları yaptıkları çalışmalar ile Urartu'nun İran'daki Urartu varlığını ortaya koymak için önemli katkılar koymuşlardır (N. Ceylan 2015a: 77 vd.).

Urartu tarihi iki aşamada ele alınmaktadır. İlk aşama Erken Urartu tarihidir ki M.Ö 13. yy'ın başlarından M.Ö. 9. yy'ın ortalarına kadar süren dönemi kapsar. Urartu tarihinin ikinci aşaması ise M.Ö. 9. yy'ın ortalarından M.Ö. 7. yy'ın ortalarına kadar süren Urartu dönemidir. Urartu Devletinin yıkılış dönemi ise M.Ö. 7. yy'ın sonu ile M.Ö. 6. yy'ın başlarına tarihlendirilmektedir (Salvini 2006: 128; Erzen 1992: 39 vd.; A. Ceylan 1994: 214 vd.). Urartu Devletinin coğrafyası, bugünkü Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan (Nahcivan), Gürcistan, İran ve Irak topraklarının bir bölümünü oluşturur.

Urartu ülkesi doğuda İran, Savalan Dağları, güneyde Zagros Dağları, kuzeyde Ermenistan Dağları, batıda Karasu- Fırat bölümünün oluşturduğu sınırların içerisinde kalmaktadır. Bu coğrafyanın kutsal dağı hiç şüphesiz dağı Ağrı Dağı (5137 m.)'dır. Urartu sınırları içerisinde Van Gölü, Urmiye Gölü ve Gökçe Göl yer almaktadır ki, bu göllerden Van Gölü ve Urmiye Gölü bölge halkları tarafından büyüklüklerinden dolayı deniz olarak ifade edilmektedirler. İfade ettiğimiz göllerin dışında küçük göllerde bulunmaktadır. Başta Fırat, Aras, Dicle olmak üzere coğrafyanın büyüklü küçüklü çok sayıda akarsuyu vardır (Zimansky, 1985: 1 vdd.; A. Ceylan, 2008: 33 vd.). Urartu Tarihinin Erken dönemini hiç şüphesiz Nairi ve Uruatri Beylikler dönemi oluşturmaktadır. Hurri-Mitanni Devletinin yıkılışından sonra bölgeyi ele geçirmeye çalışan Asur Devletinin Hurri Beyliklerini egemenliği altına alma çabaları görülmektedir. M.Ö 13. yy'dan itibaren Asur kaynakları Uruatri ve Nairi beyliklerinden bahsetmeye başlamaktadırlar. Asur krallarından I. Salmanassar (M.Ö. 1263-1234) yazıtında 8 ülkeyi ve 51 şehri ele geçirdiğini ifade etmektedir. I. Salmanassar yaptığı seferden ve ele geçirdiği ülkelerden şöyle söz etmektedir (ARAB I: 144; ARI: 81 vd.)

Himme, Uatgun, Salva, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi, güçlü orduları ile birlikte fethettim. Onların 51 şehrini ele geçirdim, yaktım, mallarını ganimet olarak aldım. Bütün Uruatri ülkesini, 3 gün içinde (Kol. II, str. 1-6 vdd.) efendim Asur'un ayağına getirdim. Onların oğullarını seçtim, hizmet etmeleri için (onları) aldım, beni onurlamaya yönelttim. Her zaman için, bir dağlık bölgeye (ödemesi?) ağır gelen tributu zorla kabul ettirdim. Arina şehri, kuvvetli tahkim edilmiş bir dağ kalesi, vaktiyle tanrı Asur'u küçümseyerek isyan etmişti. Efendilerim, Asur ve büyük tanrıların yardımı ile o şehri aldım, onu tahrip ettim ve üzerine kudime saçtım. Onun tozunu topladım ve şehrim Asur'un kapısında, onu, gelecek günlere (şahit olması) için döktüm..."

Asur kralının bu ifadesinden Uruatri beyliklerini önceden tanıdığı anlaşılmaktadır. Yazıttan edindiğimiz başka tür bilgi ise Uruatri Beyliklerinin organize hâlinde güçlü ordularının bulunduğudur (A. Ceylan 1994: 168; Salvini 1995: 29). Nairi ülkelerine yaptığı seferinde anlatmaktadır (ARAB no.142 vd.; UKN: 173 vd.; Weidner 1959: 10 vd.).

Kol II, str. 27-47: Alai, Kepurzi, Purulumzi ülkelerini, Suberei Ülkesini tümüyle, ateşle yaktım. Kralları, onların hükümdarlarını, ayağıma getirerek, itaat altına aldım ve onları, verdiğim işlerle yükümlü kıldım."Yolları olmayan patikalarını(önceki) hiçbir kralın bilmediği erişilmez dağları, ben, erişilmez gücümün kudretiyle geçtim ve Nairi Ülkeleri'nin kralı, cesurca durup, savaşı verdiler. Onlarla savaştım, onları her yerde bozguna uğrattım. Onların kanlarını, dağların vadilerinde ve dere yataklarında sel gibi akıttım. Onların ülkelerini, tümüyle hâkimiyetim altına aldım. Her zaman için, onları tribut ve haraç ödemekle yükümlü kıldım." (D)" ... uzak 'Nairi Ülkeleri'ile birlikte, onların en uzak sınırlarına kadar..."

I. Salmanassar'dan sonra Asur kayıtları 30 yıl susmuştur. Asur tahtına çıkan yeni kral I. Tukulti, Ninurta zamanında Uruatri ve Nairi beylikleri Asur Devletine karşı bağımsızlıklarını korumak için savaşmayı göze aldıkları yazıtlardan anlaşılmaktadır. Uruatri ve Nairi Beylikleri Yukarı Fırat havzasından Rezaiye Gölü arası ile Van Gölü çevresinde yaşamaktadırlar.⁶Bu beylikler Hurri ve ProtoUrartu beylikleri tarafından yönetilmektedirler. Hurri ve Urartuların aynı soydan gelmeleri bu hususta etkili olmuştur (Erzen 1992: 25). Uruatri ve Nairi beyliklerinin birlikteliklerini gerçekleştirip Urartu devletini kurmaları M.Ö. 9. yy. ortalarında gerçekleşmiştir (van Loon, 1966: 6; Salvini, 1967: 32; Burney 1971: 127 vd.). Urartu Devletinin ilk kralı Arame'dir. Asur kralı III. Salmanassar Urartu Devletinin başkenti Sugunia'ya saldırmış ele geçirmiştir (ARAB I: 594 vd.; ARAB I: no.598).

“Urartu’lu Arame’nin krali şehri Sugunia’ya yaklaştım. Şehre saldırdım (ve) zaptettim. Çok sayıda askerini öldürdüm. Ganimetlerini götürdüm. Şehrinin kapısının önüne başlardan oluşan bir piramit (sütun) diktim. Civarındaki 14 şehri yaktım. Suginia’dan yola çıktım. Nairi ülkesinin Denizine indim. Denizde silahlarımı yıkadım. Tanrıma kurbanlar sundum...”

Salmanassar bu seferinden iki yıl sonra yeniden Urartu üzerine sefer düzenlemiştir. Yapılan seferde Urartu’nun yeni bir başkenti olduğu görülmektedir. Yazıtta Asur kralı Arzaşkun’u ele geçirip tahrip etmesini anlatmaktadır (ARAB I: 604; Frankel 1979: 7 vd.; A. Ceylan 1994: 179).

Kol. II. str. 47 vdd: “.....Arzaşkun ile birlikte, çevresindeki şehirleri yerle bir ettim tahrip ettim ve ateşle yaktım. Şehir kapısının önüne, kesilmiş başları yığdım..... ondan sonra.....genç erkeklerini ve genç kadınlarını, bu yığınların etrafı ile kazıklararak öldürdüm. Sonra, Arzaşku’dan hareket ettim ve Eritia dağına tırmandım.....”

Arzaşkun’un lokalizasyonu konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Arzaşkun’un Van Gölü’nün güneybatısında Bulanık çevresinde (Burney 1971: 130) veya Van Gölü’nün kuzeydoğusu ile doğusuna yerleştirilmektedir (Çilingiroğlu 1994: 35). Urartu’nun bu yeni başkenti ile ilgili yeni bir öneri de Urmiye Gölü’nün güney veya güneybatısı olduğudur⁷ (Salvini 2006: 40). Arame’den sonra Urartu tahtında Sarduri’yi görmekteyiz. Yeni kral kendine Tuşpa’da yeni bir başkent kurmuştur. İktidarını sağlamlaştıran Sarduri kurmuş olduğu bu kentin kalesinin kuzeybatı eteklerindeki “Sardurburcu”ndaki taş blok üzerine kuruluş yazıtını yazdırmıştır (Payne 2006: 17 vd.).

Salmanassar’ın saltanatının 15. yılında yaptığı sefer değerlendirildiğinde Van Gölü ve çevresinin tamamen Urartu egemenliğinde olduğu görülmüştür. Yine Kuzeybatı İran’ın bir bölümü de Urartu hâkimiyetindedir. Asur kralının göstermiş olduğu çabalar Urartuların Kuzeybatı İran’da gelişimini engelleyememiştir. Musafir ülkesinin sınırlarına ulaşan Urartular Hubuşkia ülkesin⁸ büyük bölümünü egemenlikleri altına almışlardır (Piotrovsky 1959: 80 vd.; Frankel 1979: 10 vd.).

III. Salmanassar'ın "Kurkh Steli" üzerindeki yazıta göre Nairi üzerine yapılan seferde "Nairi Denizi" ifadesi yer almaktadır. Nairi Denizi'nin Aşağı ve Yukarı Denizi olarak ifade edilmesi önemlidir (ARAB I: 641). Yukarı Denizin Van Gölü, Aşağı Denizin ise Urmiye Gölü olduğu kabul edilmektedir⁹ (Muscarella 1980: 214; Çilingiroğlu 1994: 37).

Sarduri'den sonra Urartu kralı olan İşpuini (M.Ö 830-825/810) tahta oturduğu tarih ve hüküm sürdüğü yıllar için farklı görüşler ileri sürülmüştür (N. Ceylan 2015a: 101, dpn. 354). İşpuini'nin Kuzeybatı İran ile yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Bu kral ve oğlu Menua'nın ortak krallık dönemine ait iki önemli yazıt bize geniş bilgi sunmaktadır. Kelişin Yazıtında, Musaşir/Ardini'nin Urartu egemenliğine girmesi ve sunulan adak kurbanları anlatılmaktadır (Sayce, 1882: 663-664, no.56; CICH, no. 12 tab. 3; CICH II, 132-160; UKN, no.19; HchI, no. 9; Salvini, 1976-80: 327; Payne, 2006: 55 vd.). Musaşir dini açıdan Önasya dünyasının en önemli merkezlerinden biri olma özelliğini taşımaktadır. Musaşir'in Urartu egemenliğine girmesi Urartu devletinin itibarını artırmıştır. Tuşpa'dan Musaşir'e giden "ordu yolu" ise stratejik bir özellik taşımaktadır. Yaklaşık olarak 400 km. uzunluktadır (Çilingiroğlu 1994: 51). Yolun işlevini yerine getirmesi için yol boyunca konaklama merkezleri, kaleler, kaya tünelleri yapılmıştır (Belli 1977: 1 vdd.; Sevin 1979: 29). Diğer yazıt ise İşpuini'nin oğlu Menua ile birlikte yürüttükleri krallık dönemine ait "Karagündüz Yazıtı" dır.¹⁰

Önyüz: *Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mešta Şehri'ni ele geçirdi ve Barşua Ülkesi'ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Mešta Şehri'ne karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Minua da güçlüydü. Orduda 106 savaş arabası, 9.174 süvari ve 2.704 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'nın önünden gitti(?). (Onlar,) Mešta, Qua, Şaritu ve Nigibi şehirlerini ve Barşua Ülkesi'nin (şehirlerini) ele geçirdiler. Oradan X bin 483 eşek, X bin 460 canlı adam, X on bin 6.600 kadın ve çocuk, 1.120 at, 1.200 büyükbaş hayvan, X bin 065 deve, X on bin 5.000 küçükbaş hayvan yola çıktı(?). Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua sefere çıktılar ve bunları götürdüler. Ne var ki (fethedilmiş) kaleleri geride bıraktıkları zaman ülkelere pay ettiklerini ... Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mešta Şehri'ni ele geçirdi ve Barşua Ülkesi'ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Mešta şehrine karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Minua da güçlüydü. Orduda 106 savaş arabası ve 9.174 süvari (vardı) ...*

Arka yüz: *Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mešta Şehri'ni ele geçirdi ve Barşua Ülkesi'ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür.*

Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Mešta Şehri'ne karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Minua da güçlüydü. Orduda 106 savaş arabası, 9.174 süvari ve 2.704 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'nın önünden gitti(?). (Onlar,) Mešta, Qua, Şaritu ve Nigibi şehirlerini ve Barşua Ülkesi'nin (şehirlerini) ele geçirdiler. Oradan ... X bin 45(?)3 ... X on bin 6.600 ... 1.120 at, 1.200 büyükbaş hayvan, X bin 065 deve ve X on bin 5.000 küçükbaş hayvan yolla çıktı. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bunları götürdüler. Fethedilmiş kaleleri geride bıraktıkları zaman, ülkelere payettiklerini ... Karagündüz Yazıtı, Urartuların Kuzeybatı İran üzerine yaptığı seferi anlatan ilk ve önemli yazıttır. Mešta, Qua, Şaritu ve Nigibi şehirlerini ve Barşua¹¹ şehirlerini ele geçirmiştir.

Ganimet olarak insan (adam, kadın ve çocuk) büyük ve küçükbaş hayvan, at, eşek ve deve elde edilmiştir. Bu coğrafya maden açısından özellikle bakır madeni açısından oldukça zengin bir bölgedir. Ayrıca hammadde açısından da oldukça zengindir. Bölgenin çam ve meşe ormanları ile kaplı olması, ormancılığa elverişli bol otlakların bulunduğu yaylalar Urartu için bulunmaz bir cazibe alanı oluşturmuştur. Urartu krallığı M.Ö 7. Yy. sonlarına kadar bölgede varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu süre içerisinde güçlü Asur krallığı ile stratejik bölge için sık sık karşı karşıya gelecektir (Kroll 2011: 150 vd).

M.Ö. 9. yy. sonlarına tarihlenen Urartu kralları İşpuini ve oğlu Menua dönemine ait Kalatgah yazıtı da Urartuların bölgedeki hâkimiyetinin perçinlendiğini göstermektedir. Yazıtta krallar Sapaili ülkesini aldıklarını Teişeba için tapınak yaptırdıklarını ve Uişe şehrini ele geçirdiklerini anlatmaktadırlar (Payne 2006: 35 vd.).

İşpuini-Menua döneminde Kuzeybatı İran politikaları değerlendirildiği zaman şu sonuçlara ulaşılır: a) Urmiye Gölünün batı kıyıları egemenlik altına alınmıştır. b) Urmiye Gölünün güneyinde Kalatgah gibi kalelerin inşa edilmesi c) Uşnaviye Vadisi ve Musaşir arasındaki kutsal yolun açılması d) Hasanlu (Mešta)'nın fethi e) Perslerle (Parsua) ilk ilişkilerin kurulması (Salvini, 2006: 55). Menua, tek başına iktidara geçmesinden hemen sonra biri kuzeybatı İran'a diğeri de Fırat bölgesine olmak üzere iki sefer düzenlemiştir.¹² (Salvini, 2006: 60) Urmiye Gölü'nün batı kıyısında yer alan Taştepe yazıtında şu ifadeler yer almaktadır¹⁶ (CICCh: no.20, tab. 12; Salvini 1995: 41 vd.).

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bu kaleyi yaptırdı. Mešta Şehri'ni ele geçirdi ve oradan Mana Ülkesi'ni de ele geçirdi. Orada canlı erkek bıraktım. Piyade ve süvari bıraktı(?).Tanrı Haldi önden gitti. Minua der ki: Mana Ülkesi'ni ele geçirdim ve orada tanrı Haldi'nin namına bir yazıt diktirdim.

Yazıttan anlaşıldığı gibi Kral Menua, Mešta (Hasanlu) şehrini ve Mana ülkesini ele geçirmiştir. Babası tarafından başlatılan Kuzeybatı İran seferlerine hız vermiş ve

başarılı bir sefer gerçekleştirmiştir. Asur Devletine akan bölgenin zenginlikleri artık Urartu krallığına geçmiştir.¹³ Bölgenin en önemli şehri olan Meşta (Hasanlu) Urartu ordusu tarafından yıkılmıştır. Meşta Şehri'nin yani Hasanlu'nun ani bir saldırı sonucu ele geçirildiği, Hasanlu IV yapı katında ki yangın enkazı altında kalan insan iskeletlerinden anlaşılmaktadır. 40 kadar insan ani saldırıdan kaçamamış yangında ölmüşlerdir (Dyson, 1965: 202; Dyson-Muscarella, 1989: 1 vd.). Menua'nın önemli icraatlarından biri de Uşnu ovasına hâkim olan görkemli Kalatgah kalesini yaptırmış olmasıdır (Muscarella 1971a: 46 vd.; Kleiss 1977: 76; Nobari 1997: 189; Biscione 2007: 79; N. Ceylan 2015a: 195 vd.).

Menua'dan sonra Urartu tahtına oğlu I. Argiştı geçmiştir. Kral I. Argiştı aktif bir dış politika izlemiştir. Ülkenin dört bir yanına seferler düzenlemiş, buralardan elde ettiği gelirleri de imar işlerinde kullanmıştır. Urartu kralları arasında en uzun yazıtı yazdıran kral, yapmış olduğu icraatları bu yazıtında anlatmıştır (UKN, 127; Payne, 2006: 150 vd.). Urartu kralı saltanatının 5. yılından itibaren düzenli olarak sekiz yıl İran topraklarına sefer düzenlemiştir. Urartu Kralı'nın büyük bir bölümü kendi egemenliğinde olan topraklara sefer düzenlemesinin gerekçesi hiç şüphesiz Asur devletidir. III. Salmanassar'dan sonra büyük bir çöküş yaşayan Asur, Urartulara karşı İran coğrafyasında saldırıya geçmeyi başaramamıştır. Ancak çok stratejik ve ekonomik zenginliği bulunan bu coğrafyayı da tamamen Urartulara terk etmek istememiştir. Dolayısıyla bölgede bulunan Barşua ve Manna ülkelerini Urartuya karşı ayaklandırmaktan geri durmamıştır. I. Argiştı dönemine ait bir diğer yazıt ise Javankale yazıtıdır.¹⁴ Kral bu yazıtta Asur ordusunu yendiğini ve Urartu topraklarından sürdüğünü anlatmaktadır. Menua yazıtın ikinci bölümünde ise Mana ülkesine sefere çıktığını ülkeyi ele geçirdiğini anlattıktan sonra korunaklı Şimerhadım kentini ele geçirerek erkek ve kadınları sürgün ettiğini ifade etmektedir (Salvini, 2005: 241 vd; N. Ceylan, 2015a: 270 vd.).

I. Argiştı saltanat yıllarının son bölümünde seferlerden çok ülkenin iç işleri ile uğraşmıştır. Urartu Kralı İran coğrafyasındaki sınırlarını Süleymaniye'ye kadar genişletmek için çaba sarf etmiş, buralara seferler düzenlemiştir. İran coğrafyasında doğal bir sınır olan Zagros Dağları Urartu içinde sınır olmuştur. Asur Devleti'nin iç işleri ile uğraştığı bu dönemde IV. Salmanassar zamanında (M.Ö. 781-772) Asurlu komutan Şamşi-İlu tarafından idare edilen bir orduyu Urartu Kralı I. Argiştı üzerine gönderdiği bilinmektedir (Schramm, 1973: 122; Salvini, 2006: 71). Cılız kalan bu seferler bölgenin tamamen Urartu egemenliğine geçmesine engel olamamıştır. I. Argiştı'nin yazıtında ifade ettiği "İşkigulu" (İskitler) Urartu ve Asur için ciddi bir tehlike haline gelmiş olduklarını göstermektedir (Brosset-Kunik 1863a; 1863b; UKN: no: 133; UKN: no: 133).

I. Argiştı'den sonra Urartu tahtına geçen oğlu II. Sarduri (M.Ö 764-735) babasının politikalarını devam ettirmiştir. Sarduri ülkenin gelişen durumuna paralel

olarak yenilikler gerçekleştirmiştir. Ülkenin ihtiyacı olan madenleri elde edebilmek için maden yataklarının zengin olduğu Urartu'nun batısına sefer düzenlemiştir. Batı bölgesini kontrol altına alan Sarduri ülkesini ekonomik açıdan güçlendirmiştir. İç işlerine önem veren Urartu kralı imar, sanat ve kültür alanında önemli atılımlar gerçekleştirmiştir.¹⁵

Sarduri tarafından yaptırılan açık hava tapınağında yer alan yazıtlar aynı zamanda onun yıllıkların oluşturmaktadır.¹⁶ Hazine kapısı yazıtlarında¹⁷ kuzeye, batıya yaptığı seferlerin yanı sıra İran'a yaptığı sefer de yer almaktadır.¹⁸ Sarduri bu seferini yıllıklarında şöyle dile getirmektedir (UKN: no. 155c).

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'ni ele geçirdi. Argiști oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argiști oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Babilu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Babilu Ülkesi'ni ele geçirdim. Baruata Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: Üç tahkimatlı kaleyi ele geçirdim. (Onu) güç kullanarak ele geçirdim. Bir gün içinde de 23 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 8.135 erkek, 25.000 kadın ve 6.000 savaşçı götürdüm. 2.500 at, 12.300 büyükbaş hayvan ve 32.100 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Bu(nlar) krala yeterdi fakat ülkeyi terk ettiğim zaman savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler.

Yazıttan anlaşıldığı gibi Sarduri, Mana ülkesi üzerine yapılan seferden zaferle çıkmıştır. Babilu ülkesi ve Baruata ülkesi ele geçirilmiştir. Bölgenin zenginliğine işaret edecek kadar çok sayıda ganimet elde edilmiştir.

Sarduri'nin İran coğrafyasına yaptığı seferi biz yine bir yazıttan, Sığındıl yazıtından öğrenmekteyiz.¹⁹ Yazıtta Sarduri bölgeye yaptığı seferi şu ifadeler ile anlatmaktadır.²⁰

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Puluadi Ülkesi'nin kralı Ultudiau'yu (?) ve Ba[] Şadi boyunun ülkesini yendi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin silahı da güçlüdür. Argiști oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Bir gün içinde 21 kale yendim ve 45 şehir ele geçirdim. Tahkimatlı krali şehir Libliuni'yi, güç kullanarak ele geçirdim. Sarduri, güçlü kral, büyük kral, ülkelerin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

Yazıttan anlaşıldığı gibi Sarduri bölgede yer alan Puluadi ülkesi ve Ba [] Şadi ülkesini mağlup etmiştir. Kral gücünü abartarak verdiği anlaşılan ifadesinde, bir gün içinde 45 şehri ve 21 kaleyi ele geçirdiğini belirtmektedir. Bölgenin krali şehri Libliuni de Sarduri tarafından fethedilmiştir. Urartu, Sarduri'nin bu seferi ile ulaştıkları topraklara daha önce ulaşmamıştı. Bu topraklarda kalıcı olabilmek için insanları sürgün etmiş ve bölgeye yeni kalelerde inşa ettirmiştir (Kleiss-Hauptmann, 1976: 30, no.27). Urartu Kralının uyguladığı dış politika sonucu çok sayıda ülkeyi ele geçirmiş onları vasal devlet hâline dönüştürerek vergi vermeye yükümlü kılmıştır. Ekonomik açıdan zenginliğe ulaşan Urartu devleti kültür ve sanat açısından da son derece gelişmiştir.

Sarduri, sağladığı büyük başarılarla rağmen batı cephesinde Asur Kralı III. Tiglat- Pileser ile mücadeleye girişmiştir. M.Ö. 743 yılında Halpa (Halfeti) yakınlarında yapılan savaşta Urartu Kralı ve müttefikleri büyük bir yenilgiye uğramışlardır²¹ (ARAB I, 769, 772, 801; A. Ceylan 1994: 202 vd.). Bu yenilgi Urartu Kralı Sarduri için sonun başlangıcı olmuştur. Asur yazıtlarından öğrendiğimize göre Urartu Kralı savaş alanından kaçmıştır (ARAB I, 769). Asur Kralı Tiglat- Pileser başkent Tuşpa'ya sefer düzenlemiştir. (ARAB I, 813, Frankel, 1979: 12). Tuşpa seferi hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Erzen, Tuşpa'ya yapılan seferin Asur Kralının bölgeyi tamamen ele geçirmesi ve Urartu askerlerinin Tuşpa önlerinde öldürülmesi ile sonuçlandığını belirtmektedir (Erzen 1978: 13).

Salvini, Asur kaynakları zaferi abarttıklarını, Asur ordusunun hiçbir zaman Tuşpa'yı kuşatmadığını ifade eder (Salvini 2006: 85). Birmingham ise, Tuşpa'nın Asurluların eline geçtiği ve yağmalandığını anlatmaktadır (Birmingham, 1961: 192). Tuşpa seferinden sonra kesin olan durum ise Asur Devleti artık eski gücüne kavuşmuştur. Urartu Krallığına karşı kesin bir üstünlük sağlamıştır. Urartu Kralı bu tarihten itibaren seferlerini kuzeye yöneltmiştir. Ancak Urartu tahtında daha fazla kalamamıştır.

Urartu Krallığının başına oğlu I. Rusa geçmiştir. Yeni kral ülkesini buhranlı dönemden çıkarmak için yoğun bir çaba içerisine girmiştir. Özellikle isyan eden veya etmeye yeltenen bölgeleri daha küçük parçalara ayırarak yeni valiler atamıştır. Rusa'nın Krallığının ilk yıllarına ait fazlaca yazıt bulunmamaktadır (Piotrovsky, 1959: 88; Erzen, 1992: 25). Urartu Kralı kuzeyde kendisi için artık önemli bir tehdit oluşturan "atlı kavimlere" (Kimmerler ve İskitler) karşı tedbir almak için kaleler kurmuştur (Tarhan, 2002: 598 vd.).

Urartu Kralı, Urmiye Gölü etrafında yer alan verimli topraklar ve Zagros dağları bölgesinde bulunan hayvancılığı ile ünlü zengin yaylalarla yakından ilgilenmiştir. Ülkesinin geleceğini bölgenin zenginliklerinde görmüştür. Ayrıca bölgenin en önemli kült merkezi Musaşir (Ardini) şehrine egemen olarak dini açıdan da kendisini güçlendirmek istemiştir. Ancak Rusa'nın bu büyük fetih siyaseti uzun süredir suskun kalan Asur Devletinin çıkarları ile çatışmıştır. III. Tiglat- Pileser' den sonra Asur tahtına V. Salmanassar geçmiştir. Salmanassar Asur tahtında kısa bir süre kalabilmiştir. Kardeşi kudretli bir kral olacak olan Sargon tarafından tahttan indirilmiştir. M.Ö. 721 yılında II. Sargon ünvanı ile Asur tahtına çıkan Sargon, Asur Devletinin yeniden yükselişini sağlamıştır (Olmstead 1968: 207; A. Ceylan 1994: 207 vd.). Her iki güçlü kralın mücadele sahası İran toprakları olmuştur.

Urartu Kralı Rusa'nın İran bölgesine yaptığı seferleri, Mahmut Abad Yazıtı, Mergeh Karvan Yazıtı ve Movana Yazıtı'ndan öğrenmekteyiz. Rızaiyeh'in güneyindeki Kukia köyü yakınında yer alan Mahmut Abad Yazıtı, (Salvini 1977: 125 vd.; Salvini 1984: 77 vd.; Salvini 1986: 155 vd.; Diakonov, 1988a: 133 vd.; Diakonov,

1989: 90, no. 4; Payne 2006: 271; N. Ceylan 2015a: 263). Tanrılara adanan kurbanlarla ilgili dini bir metindir. Kelişin yakınlarındaki Mergeh Kervan köyünde yer alan Mergeh Yazıtında²² ise Musaşir (Ardini) şehri ile olan ilişkileri anlatılmaktadır. Rusa'ya ait diğer bir yazıt ise Urmiye'nin batısında yer alan Movana köyünde bulunan ve aynı adla anılan Movana yazıtıdır.²³ Kral bu yazıtta Musaşir (Ardini) şehrine gelişini, tapınağa sunduğu altın, gümüş ve bakır hediyeleri detaylı olarak anlatmıştır. Musaşir Kralı Urzana'nın Rusa'ya karşı düşmanca tavrı ve yapılan savaştan bahsetmektedir. Musaşir Kralı Urzana'nın Asur yanlısı olduğunu ifade etmektedir (Salvini, A.- M. Salvini 2002: 5 vd.).

“Bütün krallardan daha çok Musaşir şehrine indim [ve kral tanrının evinin kapısını kapattı] Asur'a doğru kaçtılar. Efendi Haldi kapıyı tekrar açtı. Tapınağın ortasında Urzana'ya karşı dini törenler yaptım. Ben [...] Urzana'nın orduları bana karşı savaşa hazırlandılar. Haldi'nin emriyle Rusa Ardarutu'nun dağına gittiler. Onu yendim....”

Yazıtta Rusa kendisini Musaşir dağına sokmayan Urzana'yı kaçtığı Ardarutu dağında mağlup ettiğini anlattıktan sonra onu affettiğini ve tekrar Musaşir tahtına oturttuğunu anlatmaktadır (Salvini, A.M. Salvini, 2002: 5 vd.).

“...Urzana'yı ele geçirdim. Onun hakkından geldim. Onu eski pozisyonuna getirdim.”

Rusa Musaşir şehrinde ihtişamlı dini törenler yapmış tanrılara kurban kesmiş ve hediyeler sunmuştur. Kralın Musaşir günlerinin ne kadar olduğunu ve nasıl geçtiğini yazıttan anlamaktayız.

“...14/15 gün Musaşir şehrinde [...].....Urartu ülkesini büyüttüm. Düşmanın toprağını daralttım. Tanrılar bana neşeli günler verdi.... Neşeli günler”

Buna göre Rusa Musaşir'de 14 veya 15 gün kalmıştır. Yapmış olduğu fetihlerle Urartu topraklarını genişletmiştir. Yaptığı bu girişimler Asur devleti tarafından takip edilmekte ve hoş karşılanmamaktaydı. Urartu kralı Asur Devleti ile savaş ortamı oluşturmak yerine bölgede bulunan vasal devletlerin Asur'a karşı isyan etmelerini sağlamıştır. Asur kralı Sargon Suriye'de isyan eden çıkarıcı devletleri yeniden itaat altına almış ve onları cezalandırmıştır (ARAB II, 5). İran coğrafyasında ise Manna krallığı iç karışıklığı yaşamaktaydı. Zikurtu beyi Manna Krallığını mağlup etmiş bir kısım topraklarını ele geçirmişti. Zikurtu beyi Mitattili ve Uışdiş beyi Bağdatti'ye destek veren Urartu Kralı Rusa, Manna Kralının üzerine gitmelerini sağlamıştır. (M.Ö 716) Manna Kralı Aza yenilgiye uğrayacağını anlayınca kaçmış ancak onu takip eden müttefik ordu tarafından mağlup edilerek öldürülmüştür (ARAB II, 6).

Asur Kralı Sargon, Asur yanlısı Manna kralının öldürülmesini savaş sebebi saymıştır. İran coğrafyasına girmiş ve Manna kralının intikamını almıştır. Ele geçirdiği Uışdiş beyi Bağdatti'nin derisini yüzdürmüştür. Manna Krallığının gücünü yeniden tahsis ederek başına Ullusunu'yu geçirmiştir (Frankel 1979: 13; Tarhan 1972: 96; ARAB II, 178).

Rusa, geri adım atmamış Manna ülkesinin kralına baskı uygulayarak bir kısım kaleleri Urartu topraklarına katmıştır. (M.Ö. 715) Sargon olaylara kayıtsız kalmamış bölgeye gelerek birçok şehri ve kaleyi egemenliği altına almıştır.

İran topraklarında bu mücadele devam ederken, Asur kralı kurmuş olduğu casusluk örgütü ile Rusa'nın bütün hareketlerini takip etmektedir. Casusluk örgütünün başına bizzat oğlu Sanheribi geçirmiştir. Koyuncukta ele geçen mektuplar bu örgütün yazışmalarıdır (Deller 1984: 97 vd.; Lanfranchi-Parpola 1990: 1 vd.; Çilingiroğlu 1984: 25; Salvini 2006: 95 vd.).

Koyuncuk yazışmalarının aktardığı bilgilere göre Urartu Devleti Kimmer saldırısına uğramıştır.

Urartu Kralı 11 valisini bu saldırıları durdurmak üzere görevlendirmiş ise de bunlardan dokuzu savaş alanında öldürülmüştür. İki vali ise esir alınmıştır (Deller 1984: 1, 2; Salvini 2006: 98). Yenilgiler, Urartu Krallığında moral çöküntüsüne neden olduğu kadar Asur Kralı Sargon için de bir fırsat olmuştur (A. Ceylan 1994: 207 vd.; Zimansky 1998: 35).

Sargon tarihe geçen ünlü 8. Seferine başlamaya karar vermiştir²⁴. Asur Kralı M.Ö. 714 yılında gerçekleşen sefere Du'usu (Haziran- Temmuz) ayında çıkmıştır (ARAB II, 140-178). Asur ordusunun hareketleri ve geçtiği ülkeler, şehirler detaylı bir şekilde Asur Kralının baş katibi ve baş alimi²⁵ tarafından kaydedilmiştir (Çilingiroğlu 1984: 25). Sargon seferi sırasında Urmiye Gölü (Dalgalı Denizi) kıyısındaki Aiadi ülkesini egemenliği altına aldıktan sonra Uaiais ülkesini ele geçirerek yakıp yıkar.²⁶ Yenildiğini anlayan Rusa savaş alanından kaçtı. Asur kaynakları bu kaçıışı şöyle ifade etmektedir (ARAB II, 154-155; Diakonov 1951: 49; Waterman 1930-36: 197 vd.).

"... o (Rusa) Gamir ülkesine (Kimmer ülkesi) gittiğinde ordusu tamamıyla yok edildi. Üç komutanı askerleri ile birlikte katledildi, o ancak kaçtı ve kendi ülkesine döndü, ancak kampı henüz gelmedi. Bu Nabu-li'nun raporudur."

Sargon, Uauaş Savaşından zaferle çıkmış²⁷ ve bölgeyi Urartulardan temizlemiştir (ARAB II, 154-155; Çilingiroğlu, 1984: 9 vd.).

"Düşmanın hain ayaklarını Mannaluların Ülkesinden temizledim ve efendilerini Ullusu'nun kalbini hoşnut ettim. O'nun talihsiz halkı için ileride parlayan bir ışık bıraktım."

Bölgede Uşkaia, Dalaia, Tarui, Tarmakisa, Ulhu, Armarili, Uişe (Uaiais), Arbu, Riar başta olmak üzere birçok yerleşmeyi ele geçirdikten sonra ordusunun tamamına yakın kısmını Kalah'a göndermiştir. Yanına seçkin 1000 savaşçısını alarak bölgenin kült merkezi olan Musaşir üzerine yürümüştür²⁸ (ARAB II, 176). Musaşir uluslararası bir dini merkez olma özelliği taşımaktaydı. Urartu, Asur'un yanı sıra Tabal ve Habhi tarafından da kutsal sayılmaktaydı. Tıpkı daha geç dönemin kutsal merkezleri Dodone, Delphoi ve Olympia gibi. Sargon bu kutsal şehri ele geçirdikten

sonra yağmalamıştır. Musaşir şehri kralı Urzana Sargon'un eline düşmemek için kaçmıştır. Ancak karısı, oğulları ve kızları başta olmak üzere 6100 kişi esir edilmiş ve başka ülkelere gönderilmiştir (ARAB II, 172).

Musaşir Sarayında ve Haldi Tapınağında yağmalanan zenginlikler tek tek kayıt altına alınmıştır (ARAB II, 172, 173, 175, 176). Sargon'un Khorsabad'daki sarayının kabartmaları arasında bu yağma sahnesi yer almaktadır²⁹ (Botto Flandin, 1948-50, II, Fig. 142) (Resim). Yağmalanan ganimetler arasında altın, gümüş ve bronzdan yapılmış çeşitli eşyalar, heykeller, silahlar, kült eşyaları, fildişi eserler, değerli taşlar, törensel silahlar, kalkanlar, kazanlar, kalaydan ve demirden yapılmış eşyalar yer almıştır.³⁰

Musaşir'in Asur kralının eline geçmesi ve yağmalanması Rusa'yı çok üzmüştür. Rusa'nın giysilerini parçaladığı, saçlarını yolduğu, kalbini dövdüğü ve çığlıklar attığı yazıtlarda yer almaktadır.

Asur kayıtları bu olayın Rusa'nın ölüm sebebi saymaktadırlar. Rusa bu acıya daha fazla dayanamamış ve intihar etmiştir (ARAB II, 10).

"..... domuz gibi demir hançer ile kalbinden vurdu ve hayatına son verdi."

Rusa'nın krallığının son yıllarında üst üste aldığı yenilgiler aynı zamanda onun sonunu da hazırlamıştır. M.Ö. 714 yılında Urartu tahtında yeni kral II. Arğişti oturmuştur.

II. Arğişti (M.Ö. 714-685) kral olduktan sonra ülkesinin birliğini korumak için çabalamıştır. Asur yenilgilerinin baskısını üzerinden atmak gayretinde olan Arğişti imar faaliyetlerine başlamıştır. Giderek artan Kimmer saldırılarına karşı Erzincan Altıntepe Kalesi'ni yaptırmıştır (Özgüç 1966, 1 vdd.; Özgüç, 1969, 1 vdd.; A. Ceylan, 2000, 181; A. Ceylan, 2005, 23; Kozbe-Ceylan, 2008, Altıntepe). Kale, tarihi yolları kontrol altında tutmaktadır. 26 yıl boyunca krallık süren Arğişti dönemi ile ilgili yazıtlar çok azdır.

Arğişti'nin yazıtlarından iki tanesi İran coğrafyasında bulunmaktadır. Savalan Dağları'nın eteklerinde yer alan Razlık ve Kırkızlar yazıtlarıdır. Urartu kralının Hazar Denizi yakınlarına kadar seferler düzenlediği anlaşılmaktadır. Razlık yazıtında Arğişti şu ifadeleri kullanmaktadır³¹ (Benedict 1965: 35-40, no. 2; UKN II, no. 445; Payne 2006: 275):

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Rusa oğlu Arğişti der ki: Arhu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım... Uşulu Ülkesi'ni ve Buqu Ülkesi'ni ele geçirdim. Muna Irmağı'na kadar ilerledim ve oradan geri döndüm. Girduni Ülkesi'ni, Gituhani Ülkesi'ni ve Tuisdu Ülkesi'ni ele geçirdim ve büyük İruqıma Şehri'ni de ele geçirdim. Ele geçirdiğim ülkeleri haraç (ödemeleri koşulu) ile bıraktım. Ayrıca bu kaleyi güç kullanarak aldım (ve yeniden) yaptırdım. (Oraya) "Arğişti-irdu" adını verdim. Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkelerinin

bastırılması için (yaptım). Tanrı *Haldi'nin* büyüklüğüyle *Argiști*, *güçlü kral*, *Şurili Ülkesi'nin kralı*, *Biainili Ülkesi'nin kralı*, *kralların kralı* ve *Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır*. *Argiști der ki: Her kim ad(ım)ı tahrip ederse veya her kim bu yazıta karşı suç işlerse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler....."*

Diğer yazıt ise Kırkızlar Yazıtıdır.³² Razlık Yazıtı ile aynı içerikli yazıttır. Razlık Yazıtı'nda Argiști Uşulu ülkesini ve Buqu ülkesini ele geçirdiğini ve Muna Irmağı'na kadar ilerlediğini, oradan geri döndüğünü anlatmaktadır. Yine Girduni ülkesini, Gituhani ülkesini ve Tuisdu ülkesini ele geçirdiğini belirttikten sonra büyük İruqima şehrini fethettiğini anlatır. Ele geçirdiği kaleyi Argiști-İrdu (Argiști'nin Vasalı) adıyla yeniden yaptırdığını ifade etmektedir.

Argiști'nin İran topraklarında tekrar egemenlik kurmasının arka planında Asur Devleti'nin dış politikası etkili olmuştur. Bu dönemde Asur'da taht değişikliği olmuş, tahta Sargon'un oğlu Casusluk örgütünün de başında yer alan Sanherib geçmiştir. Sanherib bir yandan Asur'un imar faaliyetleri ile uğraşırken diğer yandan Asur için büyük bir problem haline gelen Mısır meselesi ile uğraşmaktadır. Sanherib Babil, Suriye ve Filistin'de savaşlar yapmış, Asur Devleti'nin çıkarlarını korumuştur. Sanherib'in batı ile uğraşması, Argiști'nin rahat hareket etmesini sağlamıştır. Asur Devleti'nin bu dönemde Urartu ile uğraşmadığını yazılı kaynaklarından anlamaktayız. Bu dönemle ilgili Asur kaynakları susmaktadır (Olmstead 1968: 283; A. Ceylan 1994: 211).

II. Argiști'den sonra Urartu tahtına oğlu II. Rusa (M.Ö. 685-645) geçmiştir. Rusa babasının imar faaliyetlerine devam etmiş, Urartu'da yeniden bir yükselişin sembolü olmuştur. Asur Devleti'nin Sargon döneminde uyguladığı dış politikadan vazgeçmesi, Urartu için bir çıkış noktası olmuştur. Asur bir yandan Mısır meselesi ile diğer yandan da İskit tehlikesi ile uğraşması, Urartu Devleti ile mücadelesine engel olmuştur. İki devlet arasında kısa süreli de olsa adeta bir saldırmazlık antlaşması yürürlüğe girmiştir. Rusa idari ve iktisadi alanda reformlar yapmıştır. Ülkesinin toprak ve insan kaybını önlemek için yeni politikalar geliştirmiştir (Melikişvili 1960d: 278; A. Ceylan 1994: 212).

Rusa muhtemelen Adilcevaz yöresine (Ziukumi ülkesi) yeni kentler yaptırmış ve bu kentlere Hate, Muşki ve Halitu ülkelerinden insanlar getirerek yerleştirmiştir (Melikişvili 1950: 683-690; Öğün 1967: 65-71; Payne 2006: 283). Urartu kralı uygulamış olduğu iskân politikası sonucu Gümrü (İşkigulu) bölgesinden alınan İskitli halklarını Kuzeybatı İran'da iskan ettirmiştir (ARAB II, 517; Çilingiroğlu 1983: 317). Bütün bu politikalar Rusa'nın başarılarını artırmıştır.

Rusa'nın uyguladığı politikalardan biri de babasının Kimmerler ile savaş politikasından uzaklaşmak, dosthane ilişkiler kurmaktır (Piotrovsky 1966: 337;

Tarhan, 1972: 130 vd). Kimmerler'den sonra Anadolu'ya gelen İskitler ise bölgedeki dengeleri tamamen değiştirmiştir. Bu sırada Batı İran'da gelişmesini tamamlayan Medler ise yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Urartu kralı İskitlere karşı da uyguladığı akıllı politikalar ile başarılar elde etmiştir. Rusa, İskit boylarının topraklarından geçerek, Asur Devleti ile mücadele ettiği Manna topraklarına yerleşmesine müsaade etmiştir (Erzen 1992: 38; A. Ceylan 1994: 212).

Herodotos'a göre Kafkaslardan Kimmerleri kovalayan İskitler yollarını şaşırarak Med ülkesine girmişlerdir (Herodotos IV, 12). Asur kralı Assarhaddon, İskit kralı İşpakai'ye karşı sefere çıkar ve onu Batı İran'da M.Ö. 679'da mağlup eder (ARAB II, 517). Asur kralı bütün uğraşına rağmen Manna Bölgesi'nin İskit egemenliğine geçmesine engel olamamıştır.

Assarhaddon'un İskit kralını yenilgiye uğratmasından önce Manna topraklarına İskitler boylar halinde yerleşmekteydiler. Toprakkale'de bulunan bir tablette³³ bu konu açıkça anlatılmaktadır (Meşçaninov 1927: no. 21; Diakonov 1963: no. 12; Sayce 1906: 621; Payne 2006: 299 vd.):

Önyüz: “*Argiştı oğlu Rusa'nın şehirdel(?) olduğu o yıl, İşqugulu Ülkesi'nin adamı Şagaturtara, Mana Ülkesi'nin Aka Bölgesi'ne(?) gittiği zaman, tanrı Haldi, Qilba Dağı karşısındaki Rusahinili Şehri'nde beni yüksek tahta kral olarak oturttu...*”

İskit ülkesinin kralı Şagaturtara (Sağa oğlu)'nun Mana ülkesine gidişini haber vermektedir. Rusa uyguladığı bu yeni politika ile İskitlerle savaşmak zorunda kalmamış aynı zamanda Asur Devleti'ne karşı bir müttefik kazanmıştır. Rusa kendi savunmasını da ihmal etmemiş, Kuzeybatı İran bölgesinde İskitlere karşı ihtişamlı kaleler inşa etmiştir. Başta Urartu mimarlığının en önemli yapıtlarından biri olan Bastam³⁴ ³⁵ olmak üzere Danalu³⁶, Sangar³⁷, Kale Siyah³⁸ ve Kız Kalesi³⁹ gibi çok sayıda kale yaptırmıştır (Kroll 2011: 163 vd.).

Asur kralı ise Kuzeybatı İran'daki gelişmelerden kaygı duymaktadır. M.Ö. 673 yılında bölgeye başarılı bir sefer düzenlemiştir. Ancak Assarhaddon'un bu zaferi geçici bir başarı olmuştur. İskit kralı İşparkai ölünce yerine Bartatua (Partatua) geçmiştir. Yeni İskit kralı Asur kralı Assarhaddon'un kızını istemiştir. Evlilik talebini Assarhaddon'un Omar metinlerinden öğrenmekteyiz (Olmstead 1975: 359).

“*Şamaş Büyük Tanrı, sana soruyorum, bana kesin cevap ver; İskuza Ülkesinin kralı Kral Bartatua, Asur Kralı Assarhaddon'a bir prenses hakkında elçiler yollayan ve ona, bir prensesi karı olarak veren Asur kralı Assarhaddon*

Acaba, İskuza kralı Bartatua, Asur kralı Assarhaddon ile, iyilik getirecek dostça sözler konuşacaklar mı? Ve Asur kralı Assarhaddon yeminlerini tutup, Asur için iyi olan şeyleri yapacaklar mı? Şamaş, Büyük Tanrı, sen bana karar verip, böyle olmasını emrettin mi? Duyacakmıyız, görecekmimiz?...

Bölgede dengeleri değiştiren en önemli faktör yine İskitler olmuştur. İskitler Asur'un müttefikliğinden ayrılarak Medler ve Babillilerle birlikte Asur'a karşı savaşılmaya başlamıştır. Yeni ittifak M.Ö. 612 yılında Ninive'ye saldırmış ve şehri ele geçirmiştir (Herodotos I: 104, 106). Ninive'nin düşmesi Asur Krallığı'nın ortadan kalkmasını da sağlamıştır. Asur Krallığı birkaç yıl sonra tarih sahnesinden tamamen çekilmiştir

Sana soruyorum, Büyük Tanrı Samaş, Asur kralı Assarhaddan'un Iskuza kral Bartatua'ya bir prenses vermesi gibi, Bartatua'da Assarhaddan'un yeminlerini tutacak, ona dikkat edecek ve Asur Kralı Assarhaddan'a iyilik getiren dostluk sözlerini söyleyip, Assarhaddan için iyi olanı yapacak mı?"

İskit kralı Bartatua'nın Asurlu prenses ile evlenme isteğinin gerçekleşmiş olduğunu İskit-Asur yakınlaşmasından anlamaktayız. Akraba evliliği ile sonuçlanan ilişkiler sonucunda İskit kralı Asur düşmanı olan Med ülkesindeki Kapsi ve Sapata üzerine sefer yapmışlardır. İran topraklarında 28 yıl egemenlik kuran İskitler Mısır'a kadar seferler düzenlemişlerdir. Asur Devleti ile olan ilişkilerinin uzun ömürlü olmadığı M.Ö. 652 ve 625 tarihleri arasındaki mücadelelerden anlaşılmaktadır.

İskitler Asur karşısında ittifak oluşturan Babil ve Medlerin yanında yer almıştır. Yalnız kalan Asur çareyi ise Urartu Devleti'ne yanaşmakta bulmuştur. Urartu kralı Rusa'nın elçilik heyetini Asur'a gönderdiğini, Asurbanipal'in yazıtlarından anlamaktayız (ARAB II, 871; A. Ceylan 1994: 214; Tarhan 1972: 182). Asur kralı Urartu kralının Arbela'ya elçi gönderdiğini anlatmaktadır. İki devlet arasındaki yakınlaşmanın temel sebebi bölgede gittikçe güçlenen Medler olduğu anlaşılmaktadır.

Medlerin Hamedan bölgesinde Kaştaritu beyinin başkanlığında birleşmiş oldukları kabul edilmektedir. Kaştaritu'nun oğlu Phraortes Asur'a karşı yaptığı seferde mağlup olmuş ve hayatını kaybetmiştir. Asur'un Medler karşısında kazandığı seferde en önemli pay hiç şüphesiz Asur yanında yer alan İskitlerdir.

Bölgede dengeleri değiştiren en önemli faktör yine İskitler olmuştur. İskitler Asur'un müttefikliğinden ayrılarak Medler ve Babillilerle birlikte Asur'a karşı savaşılmaya başlamıştır. Yeni ittifak M.Ö. 612 yılında Ninive'ye saldırmış ve şehri ele geçirmiştir (Herodotos I: 104, 106). Ninive'nin düşmesi Asur Krallığı'nın ortadan kalkmasını da sağlamıştır. Asur Krallığı birkaç yıl sonra tarih sahnesinden tamamen çekilmiştir (Olmstead 1975: 627 vd.).

İran coğrafyasındaki gelişmeler Urartu Devleti'ni de yakından ilgilendirmektedir. Urartu Krallığında Rusa'nın yerine tahta III. Sarduri (M.Ö. 645-635) geçmiştir. Yaklaşık on yıl krallık yapan Sarduri dönemi ile ilgili yazılı belgelere

Asur kaynaklarından ulaşmaktayız. Sarduri'nin babasının dış politikalarını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Babası gibi Asur kralına elçiler göndermiştir (ARAB II: 871; Tarhan 1972: 183; Arutyunyan 1974: 415; N. Ceylan 2015a: 145). Elçiler Sarduri'nin dostluk mesajlarını Asur kralına iletmişlerdir. Asur kralı Asurbanipal bu dostluk çağrısını karşılıksız bırakmamış ve ona dostluk mesajlarını göndermiştir (ARAB II: 871; N. Ceylan 2015a: 145). Yazıtlardan da anlaşıldığı gibi her iki devlet de artık eski güçlerinden çok uzaktaydılar. Birbirlerine yaklaşımları da onları beklenen sondan kurtaramamıştır.

Urartu Devleti'nin Sarduri'den sonraki kralları hakkında geniş bilgiye sahip değiliz. M.Ö. 635 ile 585 yılları arasındaki dönem karanlık dönem olarak ifade edilmektedir (Çilingiroğlu 1994, 111; A. Ceylan, 1994, 214). Bu dönemle ilgili Urartu yazıtları bulunmamaktadır. Bilim adamları Babil kronikleri, Eski Ahit, Behistun Yazıtı ve Herodotos'un eserlerinden yola çıkarak hipotezler ileri sürmektedirler.⁴⁰ Babil kralı Nabonidus (M.Ö. 556-539)'a ait kroniğin yeniden okunuşu ile Akhaemenid kralı Kyros'un M.Ö. 547/46 yılında Arbela kentini geçip U [.....] ülkesine saldırdığı ve kralı öldürdüğü ifade edilmektedir. Bilim adamları buradaki boşluğu U [raš-tu] olarak doldurmaktadırlar. Bu yeni okunuş kabul edilirse Urartu'nun varlığı M.Ö. 6. yy. ortalarına kadar sürmüş olur (Sevin 2012: 55).

Kuzeybatı İran'daki Urartu varlığının sona ermesi ise Bastam kalelerinde yapılan kazılar ile ifade edilebilir. Bastam kazılarında M.Ö. 590 yıllarına tarihlendirilen tahribat tabakasının Medler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır⁴¹. İran coğrafyasındaki Urartu kaleleri ve yerleşmeleri M.Ö. 7. yy'dan itibaren büyük bir felaketle yok edilmişlerdir. Kuzeybatı İran'da Urartulardan sonraki dönemde Med-Akhaemenid dönemine ait sadece 20 merkez bilinmektedir (Kroll 2011, 168). Urartu krallığı döneminde bölgenin çok daha yoğun bir iskân gördüğü bilinmektedir. Urartu devletinin yıkılışından sonra bu bereketli ve münbit topraklar Med egemenliğine girmiştir.

- 1 Hasanlu Urartu'nun İran'daki varlığı için son derece önemli bir yerleşmedir. Hasanlu Urmiye Gölü'nün 12 km. güneybatısında Hasanlu ve Eminlu köyünün arasında yer almaktadır. İlerleyen bölümlerde detaylı bilgi verilecektir.
- 2 Hazar Denizi dünyanın en büyük gölü olup uzunluğu 1.210, genişliği ise 210.436 km²'dir. 424.300 km²'lik bir alanı kapsayan gölün alanında 1930-1957 yılları arasında büyük düşüş yaşanmış ve 371.000 km² kadar gerilemiştir. Petrol yatakları açısından son derece zengin olan Hazar Denizine kıyısı olan ülkeler ise İran, Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan'dır. İran'da Paleolitik Çağ'la ilgili çalışmalar 1990 yıllarında hız kazanmıştır. Enayatullah Amirlu tarafından yürütülen çalışmalarda önemli sonuçlar alınmıştır. Özellikle Zagros bölgesinde Aşölyen ve Çekirdekteş verileri elde edilmiştir. ⁴ İran'da Neolitik Çağ'la ilgili bilgiler daha çok Zagros Dağları vadisinden elde edilir. Merkezi İran ve Kuzeybatı İran'daki yerleşmeler Batı İran yerleşmelerinden binlerce yıl sonra başlamıştır. Kuzeybatı İran'daki Neolitik yerleşmelerin en önemlisi Hacı Firuz'dur. Bunun yanı sıra Ahranjan Tepe ve Dalma Tepe diğer önemli yerleşmelerdir.
- 3 Kalkolitik Çağ kültürleri İran coğrafyasında geniş bir yayılım alanında tespit edilmiştir. Kuzeybatı İran'daki önemli yerleşmeleri Yanık Tepe, Pizdili Tepe, Hacı Firuz ve Sivan Tepe'dir.
- 4 Tunç Çağının en önemli merkezi Yanık Tepe'dir. Tebriz'in 31 km güneybatısında yer almaktadır. Burney bu yerleşimde 1958 yılından itibaren araştırma, inceleme ve kazı çalışmaları yürütmüştür. Neolitik Çağ'dan (M.Ö. 6000) Sasani dönemine kadar 40 yapı katı tespit edilmiştir. Burney, 1961: 138; Perfereç, 2007: 56; N. Ceylan, 2015a: 58.
- 5 Hiç şüphesiz sayılan bilim insanlarının dışında çok sayıda bilim insanı İran'daki Urartu çalışmalarına katkı sağlamıştır. Burada hepsini saymamız mümkün olmadı, yazamadığımız bilim insanlarına da teşekkür etmeyi borç biliriz.
- 6 Uruatri ve Nairi Beyliklerinin yaşadığı coğrafya ve bu beyliklerin yayılım alanları birçok bilim insanı tarafından değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Geniş bilgi için bak, Salvini, 1967: 1 vdd.; Tarhan, 1978: 1vdd.; Pınarcık, 2012: 459 vd.) Urartu'nun kuruluşunu gerçekleştiren Uruatri ve Nairi beyliklerinin Hurri ve Erken Urartu olduğu görüşünü Salvini'de Asur kaynaklarına dayanarak ifade etmektedir. (Salvini, 1967: 32) Farklı bir görüş ise Çilingiroğlu tarafından ileri sürülmüştür; Urartuların kuruluşunda Hurrilerin dışında birden fazla etnik grubun etkin rol oynamış olduğunu ileri sürmüştür (Çilingiroğlu, 1994: 26). Tarhan'da, Urartuların Hurri-Urartu kökenli topluluklar olduğunu ifade etmektedir (Tarhan, 1978: 172).
- 7 Salvini ve Levine tarafından ileri sürülen bu görüş kabul edilirse Urartu'nun Kuzeybatı İran'daki varlığını bugün kabul edilenden daha eski olduğu gerçeği ortaya çıkar. Arzaşkun gibi Salmanassar'ın ilk seferinde ele geçirdiği Urartu'nun ilk başkenti Sagunia'da İran topraklarında yer almalıdır.
- 8 Hubuşkia ülkesinin konumu bilim adamları tarafından en çok tartışılan bölgedir. Van Gölü'nün güneyi ile Botan Çayı'nın doğusu önerilmiştir (Tarhan, 1980: 89; van Loon, 1966: 7; Melikişvili, 1954: 34). Bazı bilim adamları da Urmiye Gölü'nün güneybatısında "Uşnu- Rovanduz-Pizdar-Mahabad" bölgesine yerleştirirler (Pınarcık, 2012: 477). Salvini ve Levine, Yukarı Büyük Zap bölgesine konumlandıklarını (Salvini, 2006: 34).
- 9 Nairi Denizi ile ilgili farklı görüşler de ileri sürülmüştür. Aşağı Deniz'in Van Gölü, Yukarı Deniz'in ise Karadeniz olduğu belirtilmiştir (Yıldırım, 2007: 176; Pınarcık, 2012: 466 vd.; Melikişvili, 1950: 29; Pehlivan, 1991: 31).
- 10 CICH: no. 15, tab. 43,44; Hulin 1958: 237, no. 3; UKN: no. 24; Hchl: no. 7; Salvini 1984: 57-62; Payne, 2006: 38 vdd.
- 11 Yazıtta ele geçen Barşua'nın Asur yazıtlarında geçen Parşua olduğu konusunda bilim adamları hemfikiridir. Barşua'nın Urmiye Gölü'nün güneyi olduğu bilim adamlarının büyük bir bölümü tarafından kabul edilmektedir (Young, 1967: 17; Burney, 1971: 123). Bu görüşün dışında Barşua'yı Orta Zagros dağlarına kadar daha güneye indirmektedirler (Levine, 1974: 112). Çilingiroğlu ise Barşua için Urmiye gölünün güney ve güney batısını önermektedir (Çilingiroğlu, 1994: 50).
- 12 Bu bilgiyi kralın Patnos yakınındaki Anzavurtepe yazıtından öğrenmekteyiz (Balkan,1960: no.1; Bal-

- kan, 1960: no.2). Taştepe Yazıtı, Urmiye Gölü'nün batısında Miandoab'ın 21 km. kuzeybatısında kayalıklar üzerinde bulunmaktadır. Satırların baş ve son işaretleri hala ana kaya üzerinde durmaktadır. Geniş bilgi için bak; (N. Ceylan, 2015a; 265 dph. 945).
- 13 Dyson, 1960: 121; Muscarella, 1965: 41 vd.; Muscarella, 1966-1967: 121; Muscarella, 1971b: 263 vd.; Hamlin, 1976: 111; Dyson, 1977: 548 vd.; Zimansky, 1985: 40; Dyson, 1989: 107 vd.; Dyson-Muscarella, 1989: 1 vdd.; Hacızade, 1995: 120 vd.; Biscione, 2007: 80; Ceylan, N., 2015b: 190 vd.; Ceylan, N., 2015a: 1 vd.
- 14 Javankale, Urmiye Gölü'nün doğusunda Ajabsir Şehrinin 8 km uzağındadır.
- 15 Salvini, 1995: 88 vd.; Erzen, 1978: 1 vd.; Erzen, 1992: 34 vd.
- 16 Van Kalesinin kuzey yamaçlarındaki Hazine Kapısında yer alan yazıtlar yüksek bir stel ve onun bazalt kaidesi ile etrafındaki kaya duvarlarının üzerine yapılmıştır. Bak, Salvini, 2006: 72, 155 vd.; Payne, 2006: 208 vd.
- 17 Bu yazıtlar analı- kız yazıtı olarak bilinmektedir.
- 18 Schulz, 1840: no.12; Marr-Orbelli, 1922: 47-48 tab. 14A; Tseretheli, 1928, no: C; CICH, tab. 34; Payne, 2006: 208 vd.
- 19 Ahar şehrinin 35. km kuzeybatısında yer alan aynı adlı kalede ana kaya üzerinde yer almaktadır. Geniş bilgi için bak, N. Ceylan, 2015a: 230 vd.
- 20 Melikişvili, 1960a: 59 vd.; Melikişvili, 1960b: 3 vd.; Melikişvili, 1960c: 29 vd.; UKN: no. 13; UKN II: no. 417; Salvini, 1981: 69 vd.; Salvini, 1982: 97 vd.; Payne, 2006: 240. Bu ülke adı Salvini tarafından "Bansadini" olarak tamamlanmıştır. Geniş bilgi için bak, Salvini, 2006: 82.
- 21 Sarduri'nin koalisyon kurduğu müttefikleri şunlardır: Arpad Kralı Mali- ilu, Melid Kralı Sulumal, Gurgum Kralı Tartulara, Queli Kralı Urikki, Kargamış Kralı Pisiris ve Sam'al Kalı Panammu'dur.
- 22 Mergeh Kervan Yazıtı, İran Azerbaycan Bölgesinde Kelişin Geçidine 7 km. uzaklıktaki Mergeh Kervan Köyü'nde bulunmaktadır. Kleiss, 1977: 81 vd.; Salvini, 1984: 79 vd., no. 7.2; Salvini, 1986: 155 vd.; Payne, 2006: 268 vd.; N. Ceylan, 2015a: 265.
- 23 Movana Yazıtı, Urmiye Köyü'nün 30 km. batısında yer alan Movana Köyü'nde bulunmaktadır. Salvini, A.-M. Salvini, 2002: 5 vd.
- 24 Urartu Asur mücadelesinin en önemli olaylarından biri olan bu sefer hakkında bilim adamları çok sayıda eserler yazmışlardır. Geniş bilgi için bak, A. Ceylan, 1994: 208, dphnt. 689. Ayrıca yeni bilgiler için bak, Zimansky, 1990: 1 vd.; Kroll, 2011: 150 vd.; Muscarella, 2012: 4 vd.; Kroll, 2012: 10 vd.; Wright, 2012: 39 vd.; Rigg, 2012: 29 vd.; Çilingiroğlu, 2012: 51 vd.; Levine, 2012: 63 vd.; Zimansky, 2012: 107 vd.
- 25 Asur'lu baş katip, alim ve vezir olan şahsın adı kayıtlarda Nabu-şallim-şunu olarak geçmektedir. Bak. ARAB II: 178.
- 26 Uaias ülkesinin merkezinin bugünkü İsmail Ağa kalesi olması gerektiği önerilmiştir. Bak. Salvini, 2006: 104.
- 27 Çilingiroğlu, Asur kralı Sargon'un başarısının aslında çok abartıldığı kanaatindedir. Hatta başarısız olduğu görüşündedir. Buna gerekçe olarak da savaştan bir yıl sonra Urartu'ya karşı kuzey sınırlarında inşa etmeye başladığı kaleleri göstermektedir. Geniş bilgi için bak. Çilingiroğlu, 1994: 97.
- 28 Sargon Urartu'ya karşı casus olarak kullandığı ilk kişilerden biri Musaşir kralı Urzana'dır. Urartu Kralının Kimmerlere yenildiğini Sargon'a haber vermiştir. Ayrıca Musaşir üzerine yürüdüğü nü de yazdığı mektupla Sargon'a bildirmiştir. Parpola, 1987: 31, no.30; Parpola, 1990: 112, no.147; Urzana'nın daha sonra Rusa'nın yanında yer alması Sargon'u kızdırmıştır.
- 29 Sargon sekizinci seferini tamamladıktan sonra ülkesine geri dönmüştür. Sargon'un bu seferi sırasında gidip geldiği rota hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Konuyla ilgili yukarıda dipnot 29'da bilgi vermiştik.

- 30 Musafir'den yağmalanan altın eşyaların toplamı 1 ton, gümüş eşyaların toplamı 6 tondur. Ayrıca 333.000 değerli eşya yağmalanmıştır. Bak. Bryce, 2009: 484; Zimansky, 2011: 113.
- 31 Razlık Yazıtı, Savalan Dağları'nın güneyinde yer alan Zagan Dağları'nda bulunmaktadır. Sarab'ın 12 km. kuzeyinde yer almaktadır.
- 32 Kırkızlar Yazıtı, Savalan Dağı'nın güneyinde, Sarab'ın 20 km. kuzeydoğusunda yer alan köyde bulunmaktadır.
- 33 Toprakkale'de ele geçen kil tablet Berlin Pergamon Museum'da bulunmaktadır.
- 34 Kroll, 1976: 19 vd.; Salvini, 2005: 371 vd.; Biscione, 2007: 79; Kleiss, 1968: 23; Kleiss, 1970a: 7 vd.; Kleiss, 1970b: 176 vd.; Kleiss, 1971: 165 vd.; Kleiss, 1979: 11 vdd.; Kleiss, 1980: 299; Nobari, 1997: 198; Hacızade, 1995: 103 vd.; N. Ceylan,
- 35 a: 177 vd
- 36 Biscione-Parmegani, 2000: 312 vd.; Kleiss, 1975: 60 vd.; Nobari, 1997: 190; Kroll, 1976: 34 vd.; TKU, 1976a: no.5.; N. Ceylan, 2015a: 181 vd.
- 37 Nobari, 1997: 124; Kleiss, 1983: 283; Biscione, 2007: 80; Kleiss, 1968: 3; Kleiss, 1975: 69; Kroll, 1976: 71 vd.; TKU, 1976: no. 25; Kleiss, 1983: 285; Kleiss, 1974: 79 vd.; N. Ceylan, 2015a: 227 vd.
- 38 Kleiss, 1968: 17 vd.; Kleiss, 1973: 81 vd.; Kroll, 1976: 36 vd.; TKU, 1976a: no.7; Hacızade, 1995: 124 vd.; N. Ceylan, 2015a: 210 vd.
- 39 Ghirshman, 1969: 35 vd.; Kleiss, 1970c: 112; Kleiss, 1973: 86; Kroll, 1976: 52 vd.; TKU, 1976: no.17; Kleiss, 1976: 38.; Kleiss, 1974: 86 vd; Biscione, 2007: 80.; Forbes, 1983: 38.
- 40 Hipotezler ve tartışmalar için bak. Salvini, 2006: 120 vd.; A. Ceylan, 1994: 214 vd.; Zimansky, 2011: 120; Salvini, 2011: 97; Rollinger, 2008: 51 vd.; Salvini, 2011: 97; Salvini, 2006: 128 vd.).
- 41 Bu konuda bilim adamları ortak kanaattedirler bak. Kleiss, 1970a: 52 vd.; Pigott, 1981: 149; Çilingiroğlu, 1994: 114).

Kaynaklar

- ARUTYUNYAN, N. V. (1974), "Problemes concernant la derniere periode de l'histoire d'Urartu", *ActAnt XXII/1-4*, s. 415-428.
- ATALAY, İ. (2011), *Dünya Coğrafyası*, İstanbul.
- AZARNOUSH, M. - B. HELWING (2012), "Recent Archaeological Research in Iran Prehistory to Iron Age", *AMIT XXXVII*, 190-235.
- BALKAN, K. (1960), "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia V*, 133- 158.
- BEDİL, R. (1983), *Coğrafyayı Müfessel-i İran I-II*, Tahran.
- BEDİL, R., *Coğrafyayı Müfessel-i İran III*, Tahran, 1991.
- BELLİ, O. (1977), *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- BENEDİCT, W. C. (1965), "Two Urartian Inscriptions from Azerbaidjan", *Journal of Cuneiform Studies XIX*, 35-40.
- BISCIONE, R. (2012), "Urartian Fortifications in Iran: An Attempt at a Hierarchical Classification", *BianiliUrartu Sempozyumu*, 77-88.
- BISCIONE, R. (2009), "The Distribution of Pre-and Protohistoric Hillforts in İran", *Studi Micenei Ed EgeoAnatolici* 51, Roma, 123-143.
- BISCIONE, R.-N. PARMEGIANI (2000), "Progetto Urartu", An Archaeological-Philological Research

- Travel of ISMEA in Eastern and Western Azerbaijan", *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici* XLII/2, 312-319.
- BİRMİNGHAM, J. M. (1961), "The Overland Route across Anatolia in the Eighth and Seventh Centuries B.C.", *Anatolian Studies* XI, 192 vd.
- BOTTA P. É.-M. E. FLANDİN, Monument de Ninive (decouvert et decrit par M. P.-E.Botta, mesure et dessine par M. E. Flandin), Sayı: V, Paris, 1849-1850.
- BROSSET, M. F.-A. KUNİK, "Notice sur deux inscriptions cunéiformes, découvertes par M. Kästner dans l' Armenie Russe", *Bulletin de l' Academie imperiale des science de St. Petersbourg* 3 (7), 1963a, 428-435.
- BROSSET, M. F.-A. KUNİK, "Notice sur deux inscriptions cunéiformes, découvertes par M. Kästner dans l' Armenie Russe", *Melanges Asiatiques* III, 1963b, 670-680.
- BRYCE, T. (2009), *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*, London and New York: Routledge.
- BURNEY, C. A. (1961), "Excavations of Yanıktepe 1960", *Iran* XXIII, 138-153. BURNEY, C. A. (1971), *The Peoples of the Hills*, Londra.
- CEYLAN, A. (1994), *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CEYLAN, A. (2000), "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı XVII/2*, Ankara, 181-193.
- CEYLAN, A. (2005), "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age", *Anatolian Iron Ages V*, London, 21-29.
- CEYLAN, A. (2008), *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir (1998-2008)*, Erzurum.
- CEYLAN, N., *Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015a.
- CEYLAN, N., "Kuzeybatı İran'da Önemli Bir Yerleşme: Hasanlu", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* V/9, Edirne, 2015b, 189-221.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (1983), "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", *Anadolu Araştırmaları* IX, İstanbul, 311-323.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (1984), "Tanrı Asur'a Bir Mektup", *Tarih İncelemeleri Dergisi* II, 1-25.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (1994), *Urartu Tarihi*, İzmir.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (2012), "The Eighth Campaign of Sargon II", *The Eighth Campaign of Sargon II*, (Ed. Kroll. S.), 51-62.
- DELLER, K. (1984), "Tralo Zagros E/V Urmia: Richer chi-storiche ed archeologiche neli Azerboigiana İranico", *Edizioni deir Ateneo* LXXVIII, 97- 122.
- DİAKONOV, I. M. (1951) "Assiro-Vavilonskie istochniki po istorii Urartu", *Vestnik Drevnei Istorii* II, Russian.
- DİAKONOV, I. M. (1963), *Urartskiy pisma i dokumenti*, Leningrad.
- DİAKONOV, I. M. (1988), "O Nekotorih Napravleniyaç v Urartskom Yazikoz-Naniyı i Novih Urartskih Tekstah", *HA-DV V*, 133-180.
- DİAKONOV, I. M. (1989), "On Some New Trends in Urartu Philology and Some New Urartian Texts", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* XXII, 77-102.
- DYSON, R.H. Jr. (1959), "Digging in Iran: Hasanlu.1958", *Expedition* I/3, 4-18.
- DYSON, R. H. Jr. (1960), "Hasanlu and Early Iran", *Archaeology* XIII/2, 118-129.
- DYSON, R. H. Jr. (1965), "Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu", *Journal of Near Eastern Studies* XXIV, Chicago, 193-217.

- DYSON, R. H. Jr. (1977), "The Architecture of Hasanlu, periods I to V", *American Journal of Archeology* LXXXI, Baltimore, 548-552.
- DYSON, R. H. Jr. (1989), "The Iron Age Architecture at Hasanlu: An Essay", *Expedition*, XXXI/2, 107127.
- DYSON, R. H. Jr.,-O. W. MUSCARELLA, (1989), "Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV", *Iran* XXVII, 1-27.
- ERZEN, A. (1978), *Çavuştepe I, M.Ö 7. ve 6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara.
- ERZEN, A. (1992), *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara.
- FORBES, T. B. (1979), "Urartian Architecture", *BAR International* CLXX, London, 1983. FRANKEL, D., *The Ancient Kingdom of Urartu*, London.
- GHIRSHMAN, R. (1969), "Un précurseur urartien d'Apollon Philésios", (ed. Altheim-Stiehl, R.- H. E. Stier.), *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben, Festschrift für Franz Altheim zum 6. 10. 1968*, Berlin, s. 35-41.
- GRAYSON, A. K. (1972), *Assyrian Royal Inscriptions I*, Wiesbaden.
- GÜNBAĞI, C. (2007), "Anadoluda Düzenlenmiş İlk Antlaşmalar ve Bunların Eski Anadolu Tarihi İçin Önemi", *Mısır-Hittit Ebedi Barış Antlaşması (Kadeş), ve Önasya'da Barış*, Nevşehir.
- HACIZADE, K. (1976), *A study of Urartian Settlement in The N.W. Iran (700-900 B.C)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tahran: Tarbiat Müderris Üniversitesi, 1995. HAMLİN, C., "Dalmatepe", *Iran* XIII, 111.
- KÖNIG, F. W., *Handbuch der chaldischen Inschriften (Hchl)*, 1955-1957.
- HELWING, B. (2003), "İran'da İlk Kentler", *ArkeoAtlas* II, 80-89. HERODOTOS, *Herodot Tarihi*.
- HOLE, F. (1987), "The archaeology of western Iran settlement and society from prehistory to the Islamic conquest", *Baltimore*, 47 vd.
- HULİN, P. (1958), "Urartian Stones in the Van Museum", *Anatolian Studies* 8, London, 235-244. KINAL, F.0(1983), *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara.
- KLEISS, W. (1968), "Urartäische Plätze In Iranisch-Azerbaidjan", *İstanbul Forschungen* XVIII, Berlin, 1-44.
- KLEISS, W., "Ausgrabungen in Der Urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1969", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* III, 1970a, 7-65.
- KLEISS, W., "Bastam, Survey of Excavations in Iran During 1968-69", *Iran* VIII, 1970b, 176-178. KLEISS, W., "Bericht über Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran im Jahre 1969", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* III, 1970c, 107-132.
- KLEISS, W. (1971), "Bastam", Survey of Excavations in Iran During 1969-70, *Iran* IX, 165-168.
- KLEISS, W. (1973), "Planaufnahmen urartäische Burgen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1972", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* VI, 81-89.
- KLEISS, W. (1974), "Planaufnahmen Urartäischer Burgen und Urartäischer Neufunde in Iranisch Azerbaidjan im Jahre 1973", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* VII, 79-107.
- KLEISS, W. (1975), "Planaufnahmen urartäischer Burgen und Urartäische Neufunde in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1974", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* VIII, 51-70.
- KLEISS, W. (1976), "Urartäische Architektur Urartu, Ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens", *Katalog Der Ausstellung München*, 28-44.
- KLEISS, W. (1977), "Urartäische Plätze in Iran: A. Architektur (Stand der Forschung Herbst 1976)", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* X, 53-83.
- KLEISS, W. (1979), "Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975", *Die Architectur*, (Ed. Kleiss, W.), *Bastam* I, 11-98.

- KLEISS, W. (1980), "Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B.C.", *American Journal of Archeology* LXXXIV/3, 299-304.
- KLEISS, W. (1983), "Größenvergleiche urartäischer Burgen und Siedlungen", in Boehmer, R. N., Hauptmann, H., *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel*, 283-290. KLEISS, W.-H. HAUPTMANN (1976), *Topographische Karte von Urartu*, Berlin, (TKU), KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. (2008), *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 6 a-b Demir Çağları*, İstanbul.
- KROLL, S. (1976), "Keramik urartäischer Festungen in Iran, ein Beitrag zur Expansion Urartus in Iranisch-Azarbaidjan", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran II*, Berlin.
- KROLL, S. (1977), "Urartaische Plätze In Iran: B. Die Oberflächenfunde des Urartu Surveys 1976", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran X*, 83-118.
- KROLL, S. (2011), "İran'daki Urartu Şehirleri/Urartian Cities in Iran", *Urartu: Doğuda Değişim*, (Koroğlu, K.- E. Konyar edt.), İstanbul, s. 150-169.
- KROLL, S. (2012), "Sargon II's 8 th Campaign: A New View On Old Constructs" ,*The Eighth Campaign of Sargon II*, (Ed. Kroll, S.).
- LANFRANCHI, G. B.-S. PARPOLA (1990), "The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces (SAA, Vol. V) Helsinki.
- LEHMANN-HAUPT, C. F., *Corpus Inscriptionum Chaldicarum, (CICH)*, Berlin, Leipzig, 1: 1928; 2: 1935
- LEVİNE, L. D. (1974), "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros", *Iran XII*, 99-124.
- LEVİNE, L. D. (2012), "Sargon's Eighth Campaign", *The Eighth Campaign of Sargon II*, (Ed. Kroll, S.), 63 vd.
- LUCKENBİLL, D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia I, Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon II, Historical Records of Assyria from Sargon to The End, (ARAB I-II)*, Chicago, 1926-27.
- MARR, N. A.-A. ORBELİ (1922), *Arheologičeskaya ekspeditsiya 1916 godav Van, raskopki dvuh niş na Vanskoi Skale i nadpisi Sardura vtorogo iz ramskopok zapadnoi nişi*, St. Petersburg. MELİKİŞVİLİ, G. A. (1950), "Diauehi", *Vestnik drejnev istorii* 34/4, 26 vd.
- MELİKİŞVİLİ, G. A. (1954), "Urartskiyte Klinobrazniye Nadpisi", *Vestnik Drejnev İstorii* 1, 177- 260.
- MELİKİŞVİLİ, G. A., "Novaya urartskaya nadpis iz Iranskogo Azerbayddjana", *Vostočniysbornik I*, 1960a, 59-74.
- MELİKİŞVİLİ, G. A., "Novaya urartskaya nadpis iz Iranskogo Azerbayddjana", *Vestnik Drejnev İstorii III*, 1960b, 3-11.
- MELİKİŞVİLİ, G. A., "Eine neue urartäische Inschrift aus den Iranischen Azerbaidischen", *Oriental Studies*, 1960c, 29-37.
- MELİKİŞVİLİ, G. A., *Urartian Cuneiform Inscriptions*, 1960d.
- MELİKİŞVİLİ, G. A. (2007), "Klinoobraznaya nadpis urartskogo tsarya Rusi 27 iz Adilcevaza", *Soobşçeniya akademiya nauk Gruzinskoy SSR* 11(10): 683-690. MEMİŞ, E., *Eskiçağda Mezopotamya*, Ankara.
- MEŞCANİNOV, İ.İ. (1927), *Haldovedniye: Istorja Drevnego Vana, Vekliçaya Drevneişiye Svedniya Zakavkaziye Sistema Pisma i Çteniyte Klinopisnich Tekstov Haldov-upartov (Trudy Obşçest ve Obledovaniya i Izudçeniya Azerbayddjana X)*, Bakü.
- MOLLAZADE, K. (1995), *İran'ın Kuzeybatısında Demir Tekniğinin Gelişme Süreci (M.Ö. 1500-500)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tahrân: Tarbiat Moderres Universty.
- MUSCARELLA, O. W. (1965), "Lion Bowls from Hasanlu", *Archeology* XVIII/1, 41-46. MUSCARELLA, O. W., "Hasanlu", *MIVTAB XXV*, 1966/67, 121-135.
- MUSCARELLA, O. W., "Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran", *Expedition XIII*, no 3/4, 1971a, 44-50.

- MUSCARELLA, O. W., "Hasanlu in the Ninth Century B.C. and Its Relations with Other Cultural Centers of the Near East", *American Journal of Archeology* LXXV, Baltimore, 1971b, 263-266. MUSCARELLA, O. W. (1980), *The Catalogue of Ivories from Hasanlu, Iran*, Philadelphia.
- MUSCARELLA, O. W. (2004), "Sargon II's 8 th Campaign: Introduction and Overview", *The Eighth Campaign of Sargon II*, (Ed. Kroll, S.), 2012, 4-9 NISSEN, H. J., *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, İstanbul.
- NOBARI, A. R. H. (1997), *L'architecture Militaire Urartaenne*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Tahran: Tarbiat Müderrisi Üniversitesi, Paris.
- OLMSTEAD, A. T. (1968), *History of Assyria*, London.
- OLMSTEAD, A. T. (1975), *History of Assyria*, Chicago.
- ÖĞÜN, B. (1967), "Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Arkeolojisi bakımından Önemi", *Türk Tarih Kongresi VI*, 65-71.
- ÖZEY, R. (2012), *Asya Coğrafyası*, İstanbul.
- ÖZGÜÇ, T. (1966), *Altıntepe I*, Ankar.
- ÖZGÜÇ, T. (1969), *Altıntepe II*, Ankara.
- PARPOLA, S. (1987), *The Correspondence of Sargon II, Part I, Letters from Assyria and the West (SAA I)*, Helsinki.
- PAYNE, M. R. (2006), *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.
- PECORELLA, P. E.-M. SALVİNİ, "Researches in the Region Between the Zagros Mountains and Urmia Lake", *Persica X*, 1982, 1-29.
- PECORELLA, P. E.-M. SALVİNİ (1984), *Tra Lo Zagros El' Urmia. Ricerche Storiche ed Archeologiche Nell' Azerbaigian Iraniano*, Roma.
- PEHLİVAN, M. (1984), *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- PEHLİVAN, M. (1991), *Daya(e)ni/diau(e)hi*, Erzurum.
- PERFEREÇ, E. (2007), *İran'ın Kuzeybatısının Demirci İnşaatı, Erdebil'in Şehriyar Bölgesi ve Çevresindeki Kalelerin Çatışılması*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Tahran: Tarbiat Müderrisi Üniversitesi.
- PINARCIK, (2012), "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", *Tarih İncelemeleri Dergisi XXVII*.
- PİGOTT, V. C. (1981), "The Adoption of Iron in Western Iran in the Early First millennium B.C.: An Archaeometallurgical Study", *Ann Arbor*.
- PİOTROVSKİİ, B. B. (1959), *Vanskoje carstvo (Urartu)*, Moskova.
- PİOTROVSKİİ, B. B. (1966), *Il regno di Van Urartu*, Roma.
- REİSNİA, R. H. (1989), *Azerbaycan der Seyri Tarihi İran: Ez Ağaz Ta İslam I*, Tebriz.
- RİGG, H. A. (1942), "Sargon's Eighth Military Campaign", *Journal of the American Oriental Society* 62, New Haven, 130-138.
- RİGG, H. A. Jr (2012), "Sargon's Eighth Military Campaign", *The Eighth Campaign of Sargon II*, (Ed. Kroll, S.), 29 vd.
- ROLLİNGER, R. (2008), "The Median 'Empire', the End of Urartu and Cyrus the Great's Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II 16)", *Ancient West and East* 7, 51-65.
- SALVİNİ, M. (1967), *Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu*, Roma.
- SALVİNİ, M., "Kelişin", *Reallexikon der Assyriologie V*, New York-Berlin, 1976-80, 568-569. SALVİNİ, M. (1977), "Eine neue urartäische Inschrift aus Mahmud Abad (West-Azerbaïdjan)", *AMI*, X, s. 125-136.

- SALVİNİ, M. (1981), "Utoçneniya v çtenii dvuh urartskih nadpisey v iranskom Azerbaydjan", (ed. I. M. Diakonov), *Drevniy Vostok i mirovaya kultura*, Moskova, 69-73.
- SALVİNİ, M. (1982), "Die Felsinschrift Sarduris II. in Seqendel (Libliuni)", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran XV*, 97-100.
- SALVİNİ, M. (1984), "I documenti", Pecorella, P. E., Salvini (eds.), *Tra lo Zagros e l'Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaijan Iraniano*, 53-96
- SALVİNİ, M. (1986), "Assyrian and Urartian Written Sources for Urartian History", *Sumer XLII*, 155-159.
- SALVİNİ, M. (1995), *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt.
- SALVİNİ, M. (2005), "Der Turmtempel (susi) von Bastam", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran XXXVII*, 371-375.
- SALVİNİ, M. (2006), *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul.
- SALVİNİ, M. (2011), "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", *Urartu: Doğu'da Değişim*, (Ed. Köroğlu, K.- E. Konyar), 74 vd.
- SALVİNİ, A.- M, SALVİNİ, "The Bilingual Stele of Rusa I Movana (West Azerbaijan, Iran)", *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici* 44/1, 2002, 5-66.
- SAYCE, A. H. (1882), "The Cuneiform Inscriptions of Lake Van ", *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland XIV*, 377-732.
- SAYCE, A. H. (1906), "The Cuneiform Inscription of Van, Part VII", *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland LXXXVIX/90*, 611-653.
- SCHRAMM, W. (1973), Einleitung in die assyrischen Königsincriften, Zweiter Teil (934-722 v. Chr.), (Handbuch der Orientalistik), Leiden-Köln.
- SCHULTZ, F. E. (1840), "Memoire sur le lac de Van et ses Environs", *Journal Asiatique* III/9, 257-323.
- SEVİN, V. (1979), *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi).
- SEVİN, V. (2012), "Urartu-Biainili Krallığı", *Aktüel Arkeoloji* 30, 42 vd.
- TARHAN, M. T. (1972), *Eski Çağ'da Kimmerler Problemi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- TARHAN, M. T. (1978), *M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- TARHAN, M.T. (1980), "Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri-Lapturi Hakkındaki Yeni Görüşler", *Anadolu Araştırmaları VIII*, Ankara, 69-114.,
- TARHAN, M. T. (2002), "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler Ansiklopedisi I*, Ankara, 597-610.
- TSERETHELİ, M., "Die Neuen Haldischen Inschriften König Sardurs von Urartu", Heidelberg, 1928.
- Melikişvili, G.A (1960), *Urartstkie Klinoobraznye Nadpisi (UKN)*, Moskova.
- VAN LOON M. N. (1966), *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul.
- WEİDNER, E. (1959), "Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I, und seiner Nachfolger", *AFO, NF XII*, 10 vd.
- WRİGHT, E. M. (2012), "The Eighth Campaign of Sargon II of Assyria (714 B.C)", *The Eighth Campaign of Sargon II*, (Ed. Kroll, S.), 39 vd.
- YILDIRIM, S. (200), *Okçular Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YOUNG, T. C. (1967), "The Iranian Migration into the Zagros", *Iran V*, 11 vd.
- ZİMANSKY, P. E. (1985), *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago.

ZİMANSKY, P. E. (1990), "Urartian geography and Sargon's Eighth Campaign", *Journal of Near Eastern Studies* XLIX, Chicago, 1-21.

ZİMANSKY, P. E. (1998), *Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies, Anatolian and Caucasian Studies*, Delmar, New York.

ZİMANSKY, P. E. (2011), "Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü/A Kingdom Revied From Oblivion: Urartian Studies and Literature" *Urartu: Doğu'da Değişim* (Ed. Köroğlu, K.- E. Konyar), İstanbul, 54-69.

ZİMANSKY, P. E. (2011), "Urartu ve Çağdaşları", *Urartu: Doğu'da Değişim*, (Ed. Köroğlu, K.-E. Konyar), 106-125

ZİMANSKY, P. E. (2012), "Urartian geography and Sargon's Eighth Campaign", *The Eighth Campaign of Sargon II*, (Ed. Kroll. S.), 107 vd.

WATERMAN, L., *Royal Correspondence of the Assyrian Empire*, (3 Bande), Ann Arbor, 1930-31.